

НАУКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Х. БУНГЕ

У статті досліджується життєвий, викладацький і науковий шлях одного з представників німецького народу в Україні – Миколи Християновича Бунге – видатного державного діяча, політика, реформатора, вченого та педагога Російської імперії середини – другої половини XIX ст. Докладно описується його талановита викладацька діяльність в Юридичному ліцеї князя Безбородька в Ніжині, а згодом – в університеті Св. Володимира, де Бунге тривалий час працював викладачем, кілька разів обирався ректором.

Im Artikel wird der Lebens-, Lehr- und wissenschaftliche Weg eines der Vertreter des deutschen Volkes in der Ukraine erforscht. Mykola Chrystyjanowitsch Bunge war berühmter Staatsmann, Politiker, Reformator, Wissenschaftler und Pädagoge des Russischen Reichs in der Mitte der zweiten Hälfte des 19. Jh. Ausführlich wird seine talentierte Lehrtätigkeit zuerst im Rechtslyzeum von Fürsten Besborodko in Nishyn und später in der Wolodymyr Universität beschrieben, wo Bunge eine lange Zeit als Lehrer arbeitete und einige Male zum Rektor gewählt worden war.

У XVIII – XIX ст. представники німецького народу відіграли помітну роль в науковому та культурному житті України, як і Російської імперії в цілому. Це, зокрема, відомі вчені фізик М. Шіллер, математик Г. Пфейфер, астроном Р. Фогель, ботанік І. Шмальгаузен, фізіолог О. Вальтер, природознавець П.С. Паллас, філолог Б. Варнеке, археолог Е. Штерн, історик мистецтва Ф. Ернст та багато інших¹.

Гідне місце серед них посідає Микола Християнович Бунге – видатний державний діяч, політик, реформатор, учений та педагог Російської імперії середини – другої половини XIX ст., який більшу частину свого життя провів в Україні.

Народився Микола Бунге 11 листопада 1823 р. в Києві у відомій в місті родині німецького походження, яка переселилася до України в середині XVIII ст. Дід Миколи Християновича, Георг-Фрідріх, був власником першої київської приватної аптеки і засновником євангелістської (лютеранської) общини². Він помер у 1792 р., залишивши після себе численних нащадків: 8 синів та 4 доньок, слава про яких та їхніх дітей поширилася далеко за межі Києва.

Один із синів, Андрій, успадкував аптеку і продовжив фармацевтичну справу батька. Його сини були відомими вченими, професорами Дерптського університету: Георг-Фрідріх – юрист, видавець пам'яток Остзейського краю, Олександр – ботанік, досліджував Киргиз-Кайсацькі степи, Алтай, Китай; Микола Андрійович – видатний хімік, професор Київського університету, голова Київського відділу Російського технічного товариства (1873 – 1906 рр.), голова товариства природознавства.

Інший син Георга-Фрідріха, Христофор, який народився в 1781 р., був заслуженим професором ветеринарної науки і терапевтичної клініки в Московському університеті.

Старший син Георга-Фрідріха, Християн (народився в 1773 р.), був доктором медицини, служив у 1802 – 1835 рр. в Київському військовому шпиталі, Київській духовній академії та інших навчальних закладах. Навчання розпочав у Києві, а продовжив його в Петербурзькому інституті (1792 – 1796) та Йєнському університеті (1796 – 1798), де отримав ступінь доктора медицини за дисертаційне дослідження “Об эпидемических болезнях в Кieve”. У 1791 р. Київське депутатське зібрання видало йому грамоту на дворянство. За свідченням сучасників, Християн Бунге був хорошою людиною і талановитим лікарем, широко відомим як спеціаліст по лікуванню дитячих захворювань. Помер Х.Г. Бунге в 1857 р., залишивши по собі гарну пам'ять у киян.

Його дружина, Катерина Миколаївна Гебенер, була жінкою розумною, освіченою та

надзвичайно начитаною. Не маючи дітей від першого шлюбу і народивши в тридцятишестирічному віці єдиного сина від другого шлюбу з Християном Бунге – Миколу, вона вклала всю душу в справу його виховання та освіти. Зберігаючи відданість традиціям пращурів і прихильність до лютеранства, в родині культивувалися працелюбність, любов до знань і прагнення їх удосконалення. І хоча про дитячі та юнацькі роки М.Х. Бунге збереглося мало свідчень, вони переконують, що становлення майбутнього ректора Університету Св. Володимира в Києві та першого міністра Російської імперії протікали мирно під опікою люблячої матері, і це взаємообоювання збереглося на все життя. В таких умовах виховувався Ніколас Паул Карл (Микола) Бунге, який на все життя залишився відданим та люблячим сином, постійно відвідуючи батьківську домівку, не зважаючи на відстань, яка була між ними. Микола Християнович навіть ніколи не одружувався, “чтобы не ввести новую хозяйку в дом любимой матери”³. Такі теплі, відверті стосунки в родині не могли не відбитися на моральному обліку М. Бунге. Сучасники відзначали його кришталеву чистоту душі, рідкісну скромність, надзвичайну делікатність, стриманість та замкнутість.

Початкову освіту Микола Бунге отримав в 1-й Київській гімназії, де вирізнявся високою працездатністю і відповідальним ставленням до доручених справ, був наділений гарною пам'яттю, мав ґрунтовні знання з кількох іноземних мов. Протягом усього навчання він вважався кращим учнем в класі⁴. Прагнення до знань та книг в гімназійні роки поєднувалася в ньому з любов'ю до природи і рослин. М. Бунге був пристрасним садівником і палко захоплювався кактусами, яких у нього була велика колекція, в ті часи досить рідкісних у Києві.

У 1841 р. Микола Християнович поступив на юридичний факультет Київського Університету Св. Володимира, де пройшов повний курс наук. У студентські роки почалося захоплення Бунге політичною економією, яке на все життя визначило коло його наукових інтересів. Видатні здібності, знання іноземних мов і наполегливість у праці спонукали до того, що вже в рік закінчення університету зі ступінню кандидата законодавства його було направлено викладачем законів казенного управління до Юридичного ліцею князя Безбородька в Ніжині, на місце Глушановського. З 31 листопада 1845 р. в двадцятидворічному віці Микола Християнович Бунге розпочав свою діяльність на викладацькій ниві. Він знайшов серед “своих слушателей одноклассников и даже лиц старше себя”⁵, що зближувало його зі студентами. Але ще більше цьому сприяло вміння молодого педагога зробити свій курс цікавою дисципліною, яка вважалася до появи Бунге в Ніжині найнуднішою зі всього курсу. Він займався не стільки розвитком теоретичної частини свого предмета та з'ясуванням, як слухачі засвоїли теорію і вміють виводити закони, скільки намагався розвивати у них самостійність мислення, вміння застосовувати свої знання на практиці.

Для поглиблення своїх знань з предмета ліцеїсти мали знайомитися з іноземними джерелами. Оскільки знань іноземних мов декому з них не вистачало, Микола Християнович перетворив свій кабінет у навчальний клас для вивчення французької та німецької мови. Всі бажаючі удосконалити свої знання в мовах могли приходити в різні дні, читати, перекладати і пояснювати один одному під керівництвом викладача письменників-економістів – від Тюрго до Листа. “С необычайным терпением Н. Бунге просиживал со своими учениками по несколько часов в день и достигал того, что его адепты, едва умевшие прочесть прежде иностранную грамоту, по истечении 3 – 4 месяцев могли читать и понимать французские и немецкие книги”⁶. Він охоче підтримував здібних студентів. Довідавшись, що на якому-небудь курсі з'являлися ліцеїсти, які бажали серйозно працювати, він кликав їх до себе, перетворюючись із суворого й вимогливого викладача в старшого товариша, “никогда не спускавшегося до уровня младших, но всегда умевшего поднять их до себя, всегда дававший широкий простор свободе обсуждения и умевший никого не подавлять своим авторитетом”⁷.

Лекціями Микола Християнович не обмежувався. Він залучав своїх слухачів до практичних занять з предметів, які викладав. На цих заняттях аудиторія не була особливо повною, оскільки він притримувався принципу – якщо займатися, то ці заняття повинні бути систематичними і насиченими. Так, у 1849 р. слухачів із законів казенного управління було – 20, а в 1850 р. – 27. Ліцеїсти, які брали участь у заняттях, дуже прив'язувалися до свого вчителя і назавжди залишалися його палкими прихильниками.

Інтереси М.Х. Бунге виходили за межі аудиторних занять. Він з радістю зближувався із

прогресивно мислячими людьми, з якими познайомився в Ніжині. Це були: професор російської словесності М.А. Тулов – талановита, освічена людина, чудовий знавець словесності, прихильник Гегеля, блискучий лектор, але “скептического мировоззрення, более эпикуриец и эклектик”; учитель словесності Ніжинської гімназії М.Т. Симонов – “непреклонных пуританских убеждений”; В.С. Коперницький – обдарований ентузіаст, але “узких национально-польских стремлений”⁸. Роки проведені в Ніжині, стали часом становлення його ліберально-політичних переконань. М.Х. Бунге став “главой и душой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского – кружка, не скрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества – крепостному праву и взяточничеству – и искавшего идеалов на Западе”⁹. Направлення гуртка М. Бунге мало вплив не лише на студентів, а й на викладачів. Цей вплив значно посилювався після того, як Микола Християнович захистив магістерську дисертацію і був призначений професором ліцею. Попри свою схильність до “западництва”, М. Бунге “был убежденный и бескорыстный монархист”, який вважав, що “целостность и сохранность государства может быть ограждена лишь единством власти; он полагал, что русский народ, не способный по свойствам своего характера к систематической постоянной мелкой повседневной борьбе и усилиям, может в минуты подъема духа делать под руководством единой твердой власти такие шаги и успехи, которые граничат с чудесами”. Його політичним ідеалом була самодержавна монархія, яка спиралася на суворе дотримання законів, на гласність в обговоренні суспільних проблем і на розвиток місцевих виборних закладів за англійським зразком, на рух до вдосконалення системи управління шляхом реформ¹⁰.

Кінець 40-х рр. XIX ст. – період наступу реакції в Російській імперії. Але Микола Християнович, хоч не приховував своїх поглядів, ніколи не був підозрюваним в “неблагонадёжности”. І в цьому, як свідчать його сучасники, “главную роль сыграла чистота души его и прямота, при отсутствии духа прозелитизма”.

Педагогічна і наукова діяльність М.Х. Бунге в Ніжинському ліцеї є прикладом виняткової старанності і серйозності у ставленні до дисциплін. Вже в 1847 р. він захистив магістерську дисертацію на тему “Исследование начал торгового законодательства Петра Великого”, уривки з якої було надруковано в “Отечественных записках” за січень 1850 р. 19 грудня його було затверджено виконуючим обов’язки професора законів казенного управління, а вже 28 квітня 1848 р. він стає професором по цій кафедрі¹¹.

Отримавши кафедру в Ліцеї, Микола Християнович продовжив викладати Закони казенного управління й Устави про повинності на третьому курсі, де його предмету відводилося 7,5 год. Викладання велося на основі IV – VIII тт. Зведення Законів, рахункових уставів і праць Рау, Горлова, Канкріна та ін.

Цікава в цьому відношенні “Программа по кафедре Законов Казенного Управления на 1-е полугодие 1850/1851 учебного года”, складена Миколою Християновичем 8 липня 1850 р., яка зберігається в Філії Чернігівського державного обласного архіву в м. Ніжині і є єдиним документом такого роду, який дає уяву про той курс, який М. Бунге викладав у ліцеї¹².

Вже в період праці в Ліцеї у Бунге остаточно визначився інтерес до політичної економії. Формування наукових економічних поглядів відбулося під впливом манкуанського / фрітредерського/ напряму західної політекономії, головними принципами якого була вимога свободи торгівлі, не втручання держави в приватнопідприємницьку діяльність. Поділяючи їх погляди, молодий науковець вважав, що головне завдання держави в цьому напрямі має зводитися лише до законодавчої діяльності з метою стимулювання господарського життя. Слід зазначити, що М.Бунге не прагнув створити власного напряму в політекономії, а лише намагався у кожній теорії знайти слабкі сторони і вразливі місця.

Уже в Ніжині вчений розпочав роботу над докторською дисертацією. Для святкового акту в Ліцеї в 1849 р. він підготував промову “О кредите”, яка лягла в основу майбутнього капітального дослідження “Теория кредита”, котре 16 червня 1852 р. було публічно захищено, і М.Х. Бунге було присуджено ступінь доктора політичних наук. Ще в жовтні 1850 р. Миколу Християновича перевели до університету Св. Володимира виконуючим обов’язки ад’юнкта по кафедрі політекономії і статистики, а після захисту дисертації він стає екстраординарним професором по цій кафедрі і спочатку секретарем, а з 1859 по 1862 рр. – віце-головою комісії для опису губерній Київського навчального округу.

Початково М. Бунге викладав політичну економію і статистику на історико-філологічному факультеті, а з прийняттям уставу

1863 р. ці дисципліни були переведені на юридичний факультет, куди й перейшов молодий професор (26 березня 1854 р. М.Х. Бунге був затверджений на посаді ординарного професора). З 1853 по 1859 рр. Микола Християнович викладав також у Київському інституті благородних дівичь.

Після того, як університет залишив професор поліцейського права М.Д. Іванішев, викладання цього предмета тимчасово було доручено Бунге, який в 1869 р. остаточно переіменовував кафедру політекономії і статистики на кафедру поліцейського права. Але М. Бунге-економіст надовго залишився в пам'яті студентів. Жодним предметом молодь не цікавилася в такій мірі, як предметом Миколи Християновича. Ні один з київських професорів того часу не мав стільки учнів і послідовників, як він. М. Бунге створив цілу "школу" київських економістів. "Мы, студенты, вряд ли даже могли оценить гигантский труд профессора; только теперь, припоминая прошлое, я дивлюсь изумительному его терпению и самоотверженному трудолюбию. Николай Христианович, по-видимому, сам хорошо осознал, что усвоение его чересчур содержательных лекций не легко достается студентам. Поэтому он часто устраивал, помимо лекций, особые повторительные беседы со студентами в вечерние часы, свободные от занятий; а, кроме того, двери его дома всегда были широко открыты для всех, кто нуждался в каких либо пояснениях, пособиях или книгах. Если принять в соображение, что Николай Христианович посвящал еще много труда своим учено-литературным работам, то невольно задаешься вопросом: как выдерживала человеческая природа подобную степень умственного напряжения?"¹³

Його слухачами були майбутні професори Цехановський, Сидоренко, Патлаєвський, Пихно, Антонович, Тарасов та ін. Серед учнів і послідовників професора були економісти різних поглядів і напрямів.

Лекції М.Х. Бунге відвідували й студенти інших факультетів. Як згадував майбутній доктор права і ординарний професор Київського університету О.В. Романович-Славатинський, "политическая экономия нам, юристам, в то время не читалась, но после того как, защитивши свою докторскую диссертацию в апреле 1851 г. Николай Христианович Бунге занял кафедру этой науки в нашем университете, я часто и охотно посещал его лекции. В этих лекциях светилось так много любви к науке и веры в нее, так много доброжелательства к своей аудитории, что для меня, после казенных и формальных лекций юридического факультета, они были очень привлекательны"¹⁴. В студентському середовищі улюблені професори мали прізвиська. Миколу Християновича називали Юноною.

Микола Бунге був відомим не лише як блискучий лектор, а й як учений-публіцист. Володіючи світлим розумом, Микола Християнович не міг не відгукнутися на найбільш наболілі суспільні питання, результатом чого стали статті, які друкувалися, починаючи із 1852 р., в різних періодичних виданнях. Він став постійним автором і співробітником часописів "Отечественные записки", "Журнал для акционеров", "Санкт-Петербургские ведомости", "Экономический указатель", "Русский вестник". Його праці поширювали і зміцнювали славу М. Бунге як ученого-економіста.

Друга половина 50-х років стала тяжким часом для університетів, яких позбавили самоврядування і внутрішньої самостійності. Попри це, М.Х. Бунге з гідністю стояв на чолі Київського університету (в 1859 – 1862 рр. він перебував на посаді ректора за призначенням). За кілька років до цього Бунге увійшов до ліберального угруповання викладачів університету і спільно з професорами історії В.Я. Шульгіним та П.В. Павловим очолив його. Колеги вбачали в своєму ректорі не лише представника урядових інтересів, а й високоморальну людину, з гуманним ставленням до оточуючих його викладачів та студентів. Любов і повага до М. Бунге підтвердилася тим, що після повернення університетам виборчого права Миколу Християновича ще двічі в 70-х рр. XIX ст. обирали ректором університету (1871 – 1875 та 1878 – 1880 рр.). Як згадував колишній студент історико-філологічного факультету Київського університету, відомий літературний критик і белетрист В.Г. Авсеєнко, "медлительный, серьезный, несколько сухой по натуре, несколько отзывавшийся немцем, он никогда не пользовался слишком горячими симпатиями студентов, но, конечно, между нами не было ни одного, который отказал бы ему в безусловном уважении. И как профессор, и как ректор, Николай Христианович был неизменным представителем законности, справедливости, долга, серьезного отношения ко всякому делу. При всем том он был очень живой человек, без

всякої примеси педантизму и немецкой ограниченности, отзывчивый на все общественные и культурные интересы. Но главное – это был очень надежный человек, и знающие его были уверены, что всякое дело, зачинающееся при его участии, непременно будет поставлено и сделано хорошо, т.е. умно, дельно, справедливо и гуманно, с немецкой серьезностью и без русской страстности и распущенности”¹⁵.

27 квітня 1859 р. за височайшим наказом при Редакційній комісії, створеній для підготовки загального положення про селян, було створено особливу фінансову комісію, для участі в якій запросили найдосвідченіших економістів та фінансистів, зокрема й М.Х. Бунге. З 16 червня 1859 р. по 26 жовтня 1860 р. Бунге займався розробкою однієї з найскладніших сторін селянської реформи – викупними операціями, чим здійснив значний внесок в підготовку “Положения о выкупе”¹⁶.

Не менш активною була участь Миколи Християновича в спеціальній комісії Міністерства народної освіти щодо створення Уставу університетів, який було затверджено 18 червня 1863 р. З 3 вересня 1863 р. по 11 червня 1864 р. М. Бунге був закликаний викладати політекономію і фінансове право цесаревичу Миколі Олександровичу При цьому він користувався працею німецького фінансиста Карла фон Гока “Про податки і державні борги”, яка була видана в перекладі на російську мову Бунге в 1865 р. в Києві¹⁷.

Після повернення до Києва Микола Християнович поєднував викладацьку роботу з управлінням Київською конторою Держбанку, обирався гласним міської Думи.

У 1870 р. вивповнився 25-літній термін служби в освіті, але М.Х. Бунге було залишено в університеті ще на п’ять років, а в 1875 р. цей термін було ще продовжено на друге п’ятиріччя. В 1876 р. вченому було надане звання заслуженого професора. Його заслуги як вченого були загальновідомі. Він був почесним членом Академії наук, членом Російського географічного товариства Петербурзького, Новоросійського та Київського університетів, історичного товариства Нестора-літописця, Київського юридичного товариства, Товариства для сприяння російському торговельному мореходству. Його працю було відзначено багатьма орденами та медалями.

З червня 1880 р. М.Х. Бунге переходить на державну службу, займаючи посади товариша міністра фінансів, міністра фінансів та голови Комітету міністрів, розробивши за цей час цілу низку законопроектів.

З липня 1895 р. Микола Християнович Бунге помер в Царському Селі, залишивши після себе величезний науковий спадок. Він увійшов в історію як талановитий учений, видатний педагог і суспільний діяч.

¹ Німці на Україні // Енциклопедія українознавства / Перевидання в Україні. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1772.

² Гирич Ігор. Німці в Києві // Пам’ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 17.

³ Картавцев Е.Э. Николай Христианович Бунге: Биографический очерк // Вестник Европы. – 1897. – № 5.

⁴ Плансон А.А. Былое и настоящее. – СПб., 1905. – С. 27.

⁵ Сребницкий И.А. Очерк из истории лица князя Безбородко (1832 – 1875) // Сборник статей о Гимназии высших наук. – Нежин, 1895. – С. 121.

⁶ Там само. – С. 122.

⁷ Там само. – С. 123.

⁸ Там само. – С. 123 – 124.

⁹ Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 122.

¹⁰ Там само.

¹¹ Філіал Чернігівського державного обласного архіву в м. Ніжині. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 64. – Прошение о зачислении на должность № 228. – Арк. 1 – 2.

¹² Там само. – Спр.67. – Программа по кафедре Законов казенного управления на 1-е полугодие 1850/51 учебного года. – Арк. 1 – 8.

¹³ Ромер Ф. Київський університет в 1855 – 1860- ті роки // З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 30 – 31.

¹⁴ Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843 – 1854 роках // Там само. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 170.

¹⁵ Авсеєнко В.Г. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // Там само. – Кн.1. – С. 261 – 262.

¹⁶ Степанов В.Л. Вказ. праця. – С. 124.

¹⁷ Троцина К. Н.Х. Бунге // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородка. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – С. 235 – 236.